

ҚОРАҚЎЛЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚИЗИЛҚУМ ЧЎЛИ ЯЙЛОВЛАРИНИНГ ҲОСИЛДОРЛИГИНИ ЯХШИЛАШ

Ортиқова Лола Соатовна - ЖДПУ доценти, (PhD)

Абророва Кумуш - магистр

Аннотация: мақолада ҳозирги кунда долзарб бўлган чўл худудларида яйлов ҳолатини яхшилаш тадбирларини, бегона, ейилмайдиган ўсимлик турлари йўқотилишини олдини олиш, сер ҳосил тўйимли ўсимликлар уруғларини танлаб, сепилиб, имкон доирасида озиклантириш тадбирларини амалга оширилиши назарда тутилган.

Аннотация: В статье предусмотрены мероприятия по улучшению состояния пастбищ в пустынных районах, предотвращению гибели чужеродных, несъедобных видов растений, отбору, посеву и подкормке семян питательных растений.

Annotation: The article provides for measures to improve the condition of pastures in desert areas, prevent the death of alien, inedible plant species, select, sow and feed seeds of nutritious plants.

Калит сўзлар: чўл, яйлов, ўсимлик, қоракўл, чорва, мавсум, инкироз, бута, ҳосилдорлик, табиий, иқлим

Ключевые слова: пустыня, пастбище, растение, каракуль, скот, сезон, кризис, куст, продуктивность, природный, климат.

Keywords: desert, pasture, plant, astrakhan fur, livestock, season, crisis, bush, productivity, natural, climate.

Республикамизда кейинги йилларда Қизилқум чўлининг шўрланган тупроқлари ҳолатини яхшилаш ва шу минтақага мос, чорвачилик учун юқори озукабоп фитомасса (пичан) тўплашга қодир, янги тўйимли галофит турларини танлаш ҳамда уларни етиштириш агротехнологияларини янада такомиллаштириш борасидаги илмий изланишлар долзарб бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонида «...қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасига интенсив усулларни, энг аввало, чорвачиликни ривожлантиришда сув ва ресурсларни тежайдиган замонавий агротехнологияларни жорий этишни янада кенгайтириш» муҳим вазифалардан бири сифатида белгилаб берилган. Шу жиҳатдан, деградацияга учраган чўл яйлов майдонлардан юқори самарали, ҳосилдорлиги юқори бўлган озукабоп

галофитларни етиштириш агротехнологиясини такомиллаштириш борасидаги илмий изланишлар муҳим аҳамият касб этади.

Чорвачилигимизнингнинг муҳим ва салмоқли соҳасидан бири қорақўлчилик чўл ва адир минтақалари яйловларидан бутун йил давомида фойдаланишга мослашган соҳа ҳисобланади.

Қорақўлчиликда фойдаланиб келинаётган яйлов майдонлари вилоятлар бўйлаб бир текис тақсимланмаган. Бу жиҳатдан Навоий вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси энг юқори поғонани эгаллайди. Бухоро ва Қашқадарё вилоятлари хўжаликлари ихтиёрида ҳам 2,6 ва 1,5 млн.га яйлов майдонлари мавжуд.

Республикамизда мавжуд яйлов ва пичанзорлар майдонлари 4 табиий минтақа (чўл, адир, тов, яйлов)да жойлашган: Чўл минтақасида уларнинг улуши 78,1 адирларда-15,2, тоғда -4,5 ва яйловда -2,2% ни эгаллайди.

Хозирги кундаги яйловлар ҳолатига назар ташлайдиган бўлсак, қорақўлчиликда фойдаланадиган майдонларининг қарийиб 40%-и турли даражада инқирозга учраганлигидан далолат беради. Жумладан, Навоий вилоятида- 43,8 %, Қорақалпоғистон Республикасида -43,4 %, Бухоро- 37,6%, Самарканд, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида 23,4-25,4%ни ташкил этади [6,8,10].

Яйловлар инқирозга учраганлиги оқибатида уларнинг озуқа ҳосилдорлик кўрсаткичлари ҳам охириги 10 йилликда анча пасайиб, олдинги гектаридан 2,4 центнердан 1,8 центнергача ёки 21% га камайган.

Вилоятлар бўйлаб ҳосилдорликнинг пасайиши қуйидагича бўлмоқда: Қорақалпоғистон-27, Бухоро- 18,5, Жиззах- 16,9, Навоий -26,5 Самарқанд-11,0, Қашқадарё-6,2, Сурхондарё-17,4%.

Инқирозга сабаб бўлувчи омиллар ҳам, албатта, турли-туман: жумладан, уларнинг ялпи сони 45 тадан ортиқ бўлиб, 87%-и инсон фаолияти билан бевосита боғлиқ; қолган 13%-гина табиий жараёнлар ҳисобланади. Чунончи, энг юқори инқироз (қарийиб 44%ни) ўсимликлар қопламанинг ўзгаришига тўғри келади; қолганлари (56%) йиғма омиллар таъсири ҳисобланиб, улар жумласига дефляция (қўм кўчиши)-12%, шўрланиш-9%, сув эрозияси-6%, техноген ва бошқа омиллар зиммасига 31% тўғри келади.

Ҳар 10 йил давомида яйлов ҳосилдорлиги кўрсаткичлари қуйидагича ўзгаради: 3 йил- ҳосилли; 4 йил -ўрта ҳосилли; ва 3 йил- кам ҳосилли йил бўлиши қайд этилган. Шунингдек, яйлов ҳосилдорлиги ва озуқанинг тўйимлилиги йиллар бўйлабгина эмас, балки, йил мавсумлари бўйлаб ҳам ўзгариб туради.

Ўз-ўзидан равшанки, яйловлар ҳолатини яхшилаш ўта долзарб масала ҳисобланади. Қорақўлчилик яйловларига хос хусусиятлар шундан иборатки,

уларнинг озиқа захиралари ўта паст (гектаридан 1,5-3,6 ц/га) ва фойдаланиш жиҳатидан асосан мавсумий, йиллар ва мавсумлар бўйича ўта ўзгарувчан ва сув манбалари (кудук, қувур, скважина, ва ҳ.к) билан таъминланиш билан бевосита боғлиқ.

Қорақўлчилик яйловларини юзаки яхшилаш деганда уларнинг табиий ўсимликлар қопламига деярли зиён келтирилмасдан, ўсимлик қопламида яхши ёки етарли миқдорда ривожланмаган, бироқ ўниб чиқувчанлик қобилияти йўқолмаган фойдали ўсимликлар уруғ захиралари бўлган майдонларда тупроқнинг сув-физик хусусиятларини яхшилашга қаратилган усуллар тизимини қўллаш тушинилади [5,9].

Чўл худудларида юзаки яхшилаш тадбирларини қўллаганда, даставвал, бегона, ейилмайдиган ўсимлик турлари йўқотилиши, сўнгра, бороналаниб, сер ҳосил тўйимли ўсимликлар уруғлари сепилиб, имкон доирасида озиклантириш тадбирлари амалга оширилса яхши самара олинади.

Ҳозирги кунда қорақўлчилик яйловлари ҳолатини яхшилашнинг энг самарали усули -уларни тубдан яхшилаш ҳособланади.

Яйловларни тубдан яхшилаганда унинг инкирозга учраган қисмида тупроққа минтақачалар (полосалар) шаклида ишлов берилиб яйлов агрофитоценозлари (экинзорлари) барпо этилади. Агрофитоценозлар барпо этиш бир вақтнинг ўзида 3 тур вазифани амалга ошириш имконини беради:

- яйлов ҳосилдорлиги ошади;
- озиқа сифати яхшиланади,
- ўсимлик қопламида ўсимликлар ялпи турлари ва миқдори кескин кўпаяди.

Чўл худудлари яйловлари ҳолатини тубдан яхшилашда қуйидаги самарали тадбирлар тизими ишлаб чиқилган:

- адирларда кузги-қишги яйлов барпо этиш;
- ихотазорлар барпо этиш;
- Турли мавсумларда яйловлардан фойдаланиш имконини берувчи **яйлов агрофитоценозлари барпо этиш**

Адирларда кузги-қишги яйлов барпо этишнинг моҳияти ва зарурлиги шундаки, адир яйловлари нисбатан юқори маҳсулли, аксарият ҳолларда, анчагина тўйимли турлардан ташкил топган бўлса ҳам, таркибида бута ва ярим буталарнинг бўлмаслиги ёки камчилиги сабабли куз-қиш ойлари молларни яйловда боқиш борасида талайгина қийинчиликларни юзага келтиради.

Адир яйловларига хос ушбу нуқсонни бартараф этиш мақсадида, биринчи навбатда, инкирозга учраган, яъни, ўсимлик қопламида кўзиқулоқ, оқ курай, исфент каби бегона ўтлар устиворлик қилган кудуқлар, аҳоли

пунктларига яқин майдонлар ажратилади ва улардан аксарият ярим бута турлар. Чўл худудларида ихотазорлар барпо этиш моҳияти улар чўлларга хос кучли шамолларнинг эсиш тезлигини пасайтиради, қишда қор тўпланишини таъминлаб, тупроқда нам заҳираларининг узоқроқ сақланишига имконият яратилади. Яйлов ўсимликларининг ўсиш, ривожланиш шароитлари яхшиланганлиги оқибатида уларнинг ҳосилдорлиги 1,5-2 баробар ошади [1,3,7].

Қора саксовулнинг ўзи ҳам куз-қиш ойлари давомида кўй-кўзилар, туялар учун қониқарли озуқа ҳисобланади.

Ихотазорлар қулай тупроқ-иқлим шароитларида, йирик буталар ўсмаган яйлов майдонларида барпо этилиши мақсадга мувофиқ.

Бундай мақсадлар учун енгил механик таркибли бўз, кўнғир-бўз, қумоқ тупроқли, биров шўрланган яйлов майдонлари танланади.

Турли мавсумларда яйловлардан фойдаланиш имконини берувчи яйлов агрофитоценозлари барпо этишнинг аҳамияти шундаки, ҳар бир чўл хусусиятларини эътиборга олиб турли ҳаётий шакллар (буталар, ярим-буталар, ўтчил турлар) аралашмасидан иборат яйлов агрофитоценозлари барпо этилади.

Ҳар бир экологик шароитларга хос яйлов агрофитоценозлари барпо этилганда буталар, ярим буталар, ўтчил турларнинг турли нисбатдаги уруғ аралашмаси қўлланилади. Энг муҳими, агрофитоценозлар таркибида баҳор, ёз, куз ва қиш ойлари ейладиган ўсимликлар мавжудлиги туфайли улардан шу мавсумларнинг бирида фойдаланиш имконияти вужудга келади.

Сўнгги йилларда ишлаб чиқилиб, соҳада қўлланила бошлаган янги бир технологиянинг- табиатни муҳофаза қилиш асосида яйловлар маҳсулдорлигини ошириш усули табиий ўсимликларнинг маълум қисмига зарар етказилмасдан сақлаб қолишга асосланган.

Ёнилғи-мой, меҳнат сарфи, ишчи кучи харажатлари кескин камайиши, тор минтақачали ишлов берилганлиги сабабли яйловда тарқалган табиий турларга путур етказилмасдан об-ҳаво ноқулай келиб, экинлар қониқарли ривожланмай қолган тақдирда ҳам тупроқ эрозиясининг олди олинади ва минтақачаларга яқин ўсувчан ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиш шароитлари анчагина яхшиланади.

Адирларда кузги-қишги яйловлар барпо этиш мақсадида инқирозга учраган яйлов майдонлари танланиб минтақали (полосали) ишлов берилади.

Чунончи, ишлов берилиб уруғ сепиладиган минтақачаларнинг кенглиги сийрак ўт-ўланли майдонларда 12м ва ўсимлик қоплами зичроқ ривожланган майдонларда 24м дан ошмагани мақсадга мувофиқ. Худи шундай кенгликларда (12-24м) табиий яйлов майдонлари ишлов берилмасдан қолдирилади.

Яйловларга ишлов бериш ва экишнинг энг қулай муддатлари- куз-қиш (ноябр -феврал) ойлари ҳисобланади.

Бунда ярим буталарнинг улуши 65-70%, ўтчил турларники -35-30% бўлса мақсадга мувофиқ.

Қониқарли миқдорда майсалар ҳосил қилиш учун қуйидагича уруғ сепиш меъёри тавсия этилади: изен-3-4, чўғон- 8-10, қўйровуқ -5-6, терескен -10-12, шувоқ -0,5-1,0, эркак ўт -2-3, пахтабош -3-4 кг /га.

Чўл худудларида ихотазорлар барпо этиш таъкидлаганимиздек, улар чўлларга хос кучли шамолларнинг эсиш тезлигини секинлатади; қишда қор тўпланишини таъминлаб, тупроқда намнинг узокроқ сақланишига эришилади.

Яйлов ўсимликларининг ўсиш шароитлари яхшиланганлиги оқибатида уларнинг ҳосилдорлиги 1,5-2 баробар ошади. Қора саксовулнинг ўзи ҳам куз-қиш ойлари давомида қўй-қўзилар, туялар учун яхши озуқа ҳисобланади.

Қоракўлчилик худудларининг қулай тупроқ-грунт шароитларида инкирозга учраган ва йирик буталар ўсмаган яйлов майдонларида ихотазорлар барпо этиш учун бўз, қўнғир-бўз, қумоқ тупроқли, кам шўрланган яйлов майдонлари танланади.

Умумий кенглиги 25м дан ошмайдиган минтақа ёппасига ҳайдалмасдан, балки, ҳар қайси 2,8м дан минтақанинг 5 жойидан ишлов берилиб улар орасида 2,5-3м кенликда табиий яйлов ишлов берилмасдан қолдирилади. Шундай қилиб, ишлов бериладиган минтақанинг жами майдони 56% дан ошмайди.

Уруғ экишнинг қулай муддатлари- декабр-январ ойлари ҳисобланади.

Оптималь уруғ сарфи меъёри- 100% ли хўжалик яроқлилигига эга уруғдан гектарига 4-5кг сарфланади.

Қора саксовул уруғлари тупроққа 1-2см чуқурликка кўмилганда яхши униб чиқади [2,8].

Яйловлар ҳосилдорлигини яхшилашнинг яна бир самарали усули-бутун йил давомида фойдаланишга мўлжалланган юқори ҳосилли ва турли ҳаётий шакллар (буталар, ярим буталар, ўтчил турлар) дан ташкил топган яйлов агрофитоценозлари (экинзорлари) барпо этиш ҳисобланади.

Баҳор-ёзда фойдаланиладиган яйловлар барпо этганда қандим, камфоросма, изен, терескен, эркак ўт аралашмаси ишлатилади.

Йилнинг зарур мавсумида фойдаланишга мўлжалланган яйловлар барпо этиш учун эса асосан буталар ва ярим бута турлар аралашмасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бундай мақсадлар учун қора саксовул, изен, қўйровуқ, чўғон, қўнғирбош, атриплекс, бир йиллик шўралар аралашмаси кўлланилади.

Яхшилашга мўлжалланган яйлов майдонлари 12-24м кенликда ҳайдалиб оралиқлаб шу кенликда ишланмаган майдонлар қолдирилади.

Ерга ишлов бериш, куз-қиш ойлари 18-22см чуқурликда амалга оширилади [1,4].

Қизилқум чўли шароитида яйловлардан йил давомида фойдаланишда чўғон, терескен, маккасупурги, қуйровук, изен сингари галофитлардан кенг фойдаланиш бўйича зарур агротехник муддатлар ва тавсия этилаётган чоратадбирлар тизимига тўғри ривоя қилиниб амалга оширилган юмушлар тегишли самара бериши муқаррар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Акжигитова Н.И. Галофильная растительность Средней Азии и её индикационные свойства. –Ташкент: «Фан», 1982. - 190 с.
2. Бекчанов Б., Махмудов М.М. Галофит ўсимликлар ва уларни Қизилқум шароитида маданийлаштиришнинг дастлабки натижалари. // Ўзбекистон деҳқончилиги – саноат мажмуасининг илмий таъминоти. Илмий сессия материаллари. Т.; «Фан», 1993. 2-жилд. -Б.351-355.
3. Бекчанов Б., Махмудов М.М. Шўрланган майдонларда парваришлагга мўлжалланган озубоқ галофитлар намуналари каталоги. –Самарқанд: 2005. -14 б.
4. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. -М., “Колос”, 1979. - 416 с.
5. Махмудов М.М. Ортикова Л.С. Галофиты – ценные объекты для фитомелиорации аридных пастбищ.// Материалы международной научно-практической конференции: “Роль молодых ученых в развитии каракулеводства”. –Шымкент: 2009. -С.88-89
6. Махмудов М.М., Ортикова Л.С., Махмудова Г.М. Приемы фитомелиорации на пастбищах Кызылкум.– Ташкент: Зооветеринария. 2009. -№4. –С.43-44.
7. Махмудов М.М., Бекчанов Б., Ортикова Л.С. Агротехнические основы интродукции однолетних кормовых галофитов на засоленных почвах Кызылкума.// Интродукция растений: проблемы и перспективы. –2009.-С.110-113.
8. Ortikova Lola Soatovna, Esankulova Dilbar Saitovna, Soliyeva Gulnoza Daniyarovna Diversity of ecological conditions of the kyzylkum desert with pasture phytomelioration 2020.8.10, Журнал European Journal of Research and Reflection in Educational Science №8 34-46 с.
9. Ortiqova L.S. (2019) Fodder Halophytes for Saline Lands of Kyzylkum Desert. American Journal of Plant Sciences, 10, 1517-1526.
10. Ortiqova L.S. Кормовые галофиты–перспективные фитомелиоранты для засоленных земель пустыни кызылкум - Архив Научных Публикаций JSPI, 2020
11. Ortiqova L.S. Опыт улучшения пастбищ солончаковых пустынь узбекистана Архив Научных Публикаций JSPI, 2020